

Oleksandr Avramchuk

(Uniwersytet Warszawski)

Wokół republikańskiej wizji historii Polski

Andrzeja Sulimy Kamińskiego¹

Historię i kulturę Polski, a zarazem Europy Środkowo-Wschodniej, przynajmniej od epoki Oświecenia, postrzegano w zachodnim dyskursie filozoficzno-naukowym w sposób niezwykle stereotypowy. Nieobecność narodów regionu na politycznej mapie Europy w „długim wieku XIX” utrwaliła ontologiczną geografę Oświecenia – obraz chaotycznego i zacofanego obszaru – ugruntowując tym samym dominację potężnych mocarstw nad „małymi” narodami. W centrum tych koncepcji znajdowała się „czarna legenda” Rzeczypospolitej Obojga Narodów – mit państwa zacofanego, anarchicznego i kołtuńskiego, który miał usprawiedliwić nie tylko jego rozbiory, lecz także panowanie imperiów nad całym obszarem między Łabą a Donem². Wraz z postępującym umiędzynarodowieniem dyskursu historycznego polscy uczeni uzyskali na początku XX wieku możliwość zrewidowania utrwalonych stereotypów. Dwudziestolecie międzywojenne otworzyło kolejny etap w procesie przeinaczania wykładni dziejów regionu w zachodniej dyskusji: wybitni przedstawiciele środowiska, jak choćby profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego: Marceli Handelsman (1882–1945) i Oskar Halecki (1891–1973), włączyli się w organizację Międzynarodowych Kongresów Nauk Historycznych. Ten ostatni, przebywający po wojnie na emigracji w Stanach Zjednoczonych i działający w nowych warunkach zimnowojennych, kontynuował wysiłki na rzecz rewizji uprzedzeń wobec Rzeczypospolitej oraz przywrócenia narodów Europy Środkowo-Wschodniej na mentalną mapę Zachodu³.

Dążenie do swoistego zdekonstruowania obrazu Europy Środkowo-Wschodniej przyjętego w nauce zachodniej kontynuowało następne pokolenie polskich uczonych-emigrantów, aby przywołać dorobek Wiktora Weintrauba (1908–1988), Mariana Kamila Dziewanowskiego (1913–2005), Piotra Wandycza (1923–2017) i Anny Cienciały (1929–2014). Funkcję „ambasadora” polskich i środkowo-europejskich spraw w dziedzinie historiografii z powodzeniem pełnił też Andrzej Sulima Kamiński, którego wkład w amerykańską dyskusję na temat Rzeczypospolitej i dążenie do przewartościowania ujęcia jej dziejów w obrębie polskiej tradycji historiograficznej jest celem niniejszego szkicu. Tekst jest również wyrazem uczucia wdzięczności za ogromne wsparcie Profesora, którym cieszyłem się w ciągu

¹ Niniejszy tekst powstał na podstawie rozdziału pracy doktorskiej opracowanej na Wydziale Historii UW pod kierunkiem prof. Katarzyny Błachowskiej. Prowadzenie badań umożliwiło wsparcie finansowe Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej, Zintegrowanego Programu Rozwoju UW oraz stypendium Richarda Pipesa Instytutu Studiów Politycznych PAN.

² Literatura poświęcona postrzeganiu regionu przez myśl Oświecenia jest przeogromna. Przełomowe znaczenie miała książka Larry’ego Wolffa: L. Wolff, *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

³ Szerzej na temat emigracyjnego dorobku Oskara Haleckiego, zob. R. Stobiecki, *Klio za wielką wodą: polscy historycy w Stanach Zjednoczonych po 1945 roku*, Warszawa 2017, s. 135–169.

ostatnich czterech lat własnej pracy badawczej. Jest więc próbą spłacenia długu intelektualnego wobec Mistrza.

Andrzej Kamiński urodził się 22 października 1935 roku w Krakowie w inteligenckiej rodzinie związanej z ziemiami wschodnimi dawnej Rzeczypospolitej⁴. Ojciec historyka, Zbigniew Kamiński, urodził się we Lwowie, zaś rodzina matki, Heleny z domu Czarnieckiej, wywodziła się z powiatu bobrujskiego na terenie dzisiejszej Białorusi. Związki rodzinne z ziemiami wschodnimi wywarły wyraźny wpływ na zainteresowania historyka wielonarodowym dziedzictwem Rzeczypospolitej i ukształtowały jego tożsamość „przedzoborowego historycznego Polaka”. Po latach uczony pisał o sobie: „Polski Żmudzin, kresowiak (poprzez białoruskich chłopów), przyprawiony gdzieś tam krwią tatarską, czyli stwór prawie że azjatycki”⁵.

Po ukończeniu w 1953 roku krakowskiego Liceum im. Bartłomieja Nowodworskiego, Andrzej Kamiński rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, na którym w 1957 roku obronił pracę magisterską pod kierunkiem Kazimierza Piwarskiego poświęconą postaci Augusta II Mocnego. Ukończenie studiów zbiegło się w czasie z popaździernikową odwilżą i otwarciem dla polskich uczonych możliwości naukowych kontaktów z Zachodem. W roku 1959 Andrzej Kamiński uzyskał stypendium Fundacji Forda na 9-miesięczny wyjazd do Uniwersytetu Stanforda w Kalifornii, gdzie podjął badania nad stanowiskiem rosyjskiego „białego” ruchu wobec Polski i Europy Wschodniej. Pobyt za Atlantykiem wykorzystał dla poszerzenia horyzontów intelektualnych poprzez lekturę niedostępnych w Polsce książek, ale również nawiązanie przyjacielskich relacji z uczonymi amerykańskimi: koryfeuszem amerykańskich badań nad Europą Wschodnią Wayne Vucinichem (1913–2005) i przyszłym wybitnym historykiem Rosji Reginaldem Zelnikiem (1936–2004)⁶. Te znajomości miały prawdopodobnie kluczowe znaczenie na przełomie lat 60. i 70., gdy uczony znalazł się za oceanem już jako emigrant polityczny.

Pierwotne plany Andrzeja Kamińskiego, aby po powrocie ze stypendium napisać pracę doktorską na temat stanowiska Rządu Rosyjskiego w Omsku i stojącego na jego czele Aleksandra Kołczaka wobec Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1919, spełzły na niczym z uwagi na ówczesne ograniczenia ideologiczne. Kamiński podjął pracę w Archiwum PAN w Krakowie na stanowisku starszego asystenta, a jednocześnie zwrócił swe zainteresowania ku epoce nowożytnej podejmując mało wówczas zbadaną problematykę stosunków polsko-rosyjskich w czasach Piotra I i Wojny Północnej (1700–1721). Przygotowując pracę doktorską pod kierunkiem Kazimierza Piwarskiego (1903–1968), a następnie Józefa Gierowskiego (1922–2006), Andrzej Kamiński wielokrotnie odwiedzał moskiewskie archiwa. Na przestrzeni lat 60. odbył co najmniej dziesięć wyjazdów do Związku Sowieckiego, korzystając m.in. z naukowych staży w Instytucie Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRS. Stopień doktora uzyskał

⁴ Podstawowe fakty biograficzne przytaczam w oparciu o przechowywane w archiwach życiorysy naukowe Andrzeja Kamińskiego oraz materiały znajdujące się w archiwum IPN. *Curriculum Vitae (Andrzej Kamiński)*, Columbia University Archives (CUA), Leopold Haimson Papers, box 4; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), Kr 010/9672, Sprawy operacyjnego rozpracowania kryptonimy „Kamieniecki”/ „Stypendysta”/ „Aleksander” dot. Andrzej Kamiński, t. 1–3.

⁵ *List Andrzeja Kamińskiego do Zbigniewa Wójcika, b.d. [1981]*, Zbiory Mariusza Kolmasiaka (ZMK). Listy zostały mi udostępnione dzięki uprzejmości dr Mariusza Kolmasiaka.

⁶ *Notatka i wnioski w sprawie operacyjnego sprawdzenia krypt. „Aleksander”, 17.09.1962*, AIPN, Kr 010/9672, t. 1, k. 70–72.

w listopadzie 1966 roku i pozostał na uczelni na stanowisku adiunkta. Jednocześnie, w latach 1967–1969, pełnił funkcję sekretarza krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, wyraźnie wzmacniając swą pozycję i możliwości wydawnicze⁷. A był to nadzwyczaj płodny okres w twórczości historyka. W drugiej połowie lat 60. opublikował szereg artykułów poświęconych stosunkom polsko-rosyjskim na początku XVIII wieku⁸. Kolejny wyjazd na stypendium do Moskwy w 1966 roku zaowocował publikacją artykułu w pracy zbiorowej ku czci zmarłego rok wcześniej wybitnego sowieckiego mediewisty Michaiła Tichomirowa (1893–1965). O ówczesnej pozycji polskiego historyka świadczy wymownie fakt, że był on jedynym autorem spoza Związku Sowieckiego, którego tekst został zamieszczony w księdze⁹. W roku 1969, nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, wydana została książka Andrzeja Kamińskiego: *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzki, 1706–1709*¹⁰, której podstawą była jego dysertacja doktorska.

Możliwość wyjazdów do Związku Sowieckiego oraz względna otwartość polskiego środowiska naukowego na uczonych zza „żelaznej kurtyny” stwarzały przyjazny klimat dla nawiązania międzynarodowych kontaktów przez zdolnych polskich uczonych. W czasie pobytów w Moskwie w latach 60., Andrzej Kamiński poznał wschodzącą gwiazdę amerykańskiej historiografii Rosji, profesora Uniwersytetu Berkeley Martina Malię (1924–2004), który wówczas blisko związał się z polskim światem naukowym¹¹. Doniosłe znaczenie dla przyszłej kariery miała znajomość z profesorem Uniwersytetu Columbia Leopoldem Haimsonem (1927–2010), którego poznał w czasie pracy w archiwum. W Krakowie zaś nawiązał kontakt ze znawcą rosyjskiego raskolnictwa Robertem Crummeyem (ur. 1936), jak też stypendystą z Wielkiej Brytanii Normanem Daviesem (ur. 1939), który w konsekwencji przetłumaczył na język angielski pierwszą głośną międzynarodowo pracę Andrzeja Kamińskiego – napisany wspólnie z Józefem Gierowskim do *The New Cambridge Modern History* rozdział poświęcony Polsce na przełomie XVII i XVIII wieku¹².

Doceniana pozycja Andrzeja Kamińskiego w świecie akademickim i pojawiające się możliwości wydawnicze nie zmieniały zasadniczego faktu, że Polska Ludowa pozostawała krajem autorytarnym sprawującym ścisły nadzór nad nauką historyczną. Marzec 1968 roku pogłębił w uczonym wyraźne już wcześniej dążenie do wyjazdu z kraju. Wzmogło ono szczególnie po odmowie możliwości wyjazdu na – udzielone przez British Council – stypendium na Uniwersytecie Oxfordzkim. Zniechęcony antysemicką kampanią i stawianymi przeszkodami w wyjazdach zagranicznych, historyk zdecydował się na ucieczkę.

⁷ *Curriculum Vitae Andrzeja Kamińskiego*, Biblioteka Jagiellońska, Archiwum Wiktora Weintrauba (AWW), sygn. 243/07.

⁸ A. Kamiński, *Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, z. 2, 1966, s. 230–259; Tenże, *Początki anty-szwedzkiego sojuszu: ze stosunków polsko-rosyjskich 1704–1706*, „Przegląd Historyczny”, nr 60/2, 1969, s. 291–313.

⁹ А. Каминский, *Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг.*, [w:] *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография*, red. В. Корольюк, Москва 1966, s. 213–223.

¹⁰ A. Kamiński, *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzki, 1706–1709*, Wrocław 1969.

¹¹ Martin Edward Malia. *Historian of Russian and European Intellectual History. An interview conducted by David Engerman*, Berkeley 2005, s. 118–120, 132.

¹² J. Gierowski, A. Kamiński, *The Eclipse of Poland*, [w:] *The New Cambridge Modern History*, red. J. Bromley, Cambridge 1970, vol. 6, s. 681–715; N. Davies, *Sam o sobie*; tł. B. Pietrzyk, Kraków 2019, s. 262.

Bezpośrednim powodem decyzji o opuszczeniu Polski stała się propozycja wykładów w Instytucie Europy Środkowo-Wschodniej na Uniwersytecie Columbia. Jego dyrektor, historyk pochodzenia węgierskiego István Deák (ur. 1926), zaoferował polskiemu uczonemu półroczne wykłady począwszy od stycznia 1970 roku. Nie chcąc zmarnować tak wyjątkowej szansy, we wrześniu 1969 roku wyjechał turystycznie do Wielkiej Brytanii, gdzie za sprawą wsparcia m.in. Normana Daviesa uzyskał tymczasową afiliację w St. Antony's College na Uniwersytecie Oxfordzkim. Wyjazd do Stanów Zjednoczonych na początku roku 1970 rozpoczął amerykański etap w naukowej karierze uczonego.

Nowojorski Uniwersytet Columbia, na którym Andrzej Kamiński pracował w latach 1970–1982, należał wówczas do najważniejszych na świecie ośrodków badań nad historią i współczesnością Europy Środkowo-Wschodniej i Związku Sowieckiego. Istotną okolicznością ułatwiającą integrację emigranta z Polski była protekcja i sympatia ze strony wybitnych uczonych pochodzenia rosyjsko-żydowskiego – Marca Raeffa (1923–2008) i Leopolda Haimsona. Choć obaj specjalizowali się w dziejach Rosji, potraktowali sprowadzenie znawcy dawnej Rzeczypospolitej jako okazję do szerszego spojrzenia na dzieje wschodu Europy w epoce nowożytnej. Wraz z Marciem Raeffem Andrzej Kamiński współprowadził konwersatorium z zakresu historii porównawczej Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej w XVI–XVIII wieku, przy czym Rosjanin dał polskiemu historykowi wolną rękę w tworzeniu programu zajęć¹³. Leopold Haimson zadbał natomiast o przedłużenie zatrudnienia dla polskiego historyka, zdobywając pozwolenie władz uczelni i wsparcie finansowe Fundacji Alfreda Jurzykowskiego. W ciągu ponad dekady pracy Kamińskiego na Uniwersytecie Columbia Haimson podejmował wszelkie starania by zatrzymać go na stałe. Z uwagi na wyjątkowe zainteresowanie studentów, prowadzone przez polskiego uczonego kursy z wczesno-nowożytnych dziejów regionu wkrótce stały się trzonem całego programu nauczania historii Polski, Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej¹⁴. Ewentualne jego odejście w związku z brakiem wolnego stałego etatu (*tenure*) Haimson określił jako „miażdżącą utratę dla naszego programu”¹⁵, Marc Raeff argumentował natomiast, że XVII-wieczna historia państwa moskiewskiego, stanowiąca przedmiot naukowych zainteresowań Kamińskiego, jest jednym z najmniej znanych okresów w rosyjskiej historii, m.in. ze względu na pomijanie polskich i ukraińskich wpływów na modernizację państwa carów¹⁶.

Zabiegi rosyjskich przyjaciół polskiego historyka nie zakończyły się jednak sukcesem i od 1979 roku – pozostając formalnie *associate professor of history* na Uniwersytecie Columbia – podjął on pracę doradcy wykonując badania socjologiczne. Jesienią 1982 roku przed Andrzejem Kamińskim otworzyła się droga do uzyskania stabilnej pozycji zawodowej. Dzięki ponownemu wsparciu Marca Raeffa i Leopolda Haimsona oraz udzielonych mu przez obu uczonych pozytywnych rekomendacji, historyk

¹³ *Current Course offerings in Polish and related areas for 1970/1971*, CUA, Leopold Haimson Papers, box 4. *List Andrzeja Kamińskiego do Marca Raeffa*, 28.07.1971, CUA, Marc Raeff Papers, box 15, folder 1.

¹⁴ *List Leopolda Haimsona do Malcolma Beana*, 5.01.1976, CUA, Leopold Haimson Papers, box 4.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ M. Raeff, *Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime*, New York 1984, s. 1, 19–21.

objął stanowisko *assistant professor of history* na Uniwersytecie Georgetown w Waszyngtonie, by w roku 1989 otrzymać *tenure* i pracować na waszyngtońskiej uczelni aż do przejścia na emeryturę w 2016 roku.

W nowym środowisku Andrzej Kamiński kontynuował dzieło będące prawdopodobnie najważniejszym jego wkładem w studia nad historią Polski, Rosji i szerzej Europy Środkowo-Wschodniej – stworzenie odrębnej szkoły historyków tego regionu w nauce amerykańskiej. Jeszcze w 1977 roku zdolności dydaktyczne i umiejętność skupiania wokół siebie utalentowanych studentów posłużyły Marcowi Raeffowi i Leopoldowi Haimsonowi za podstawę do stwierdzenia, że historyk już skupił wokół siebie „szkołę”, która w krótkim czasie „będzie miała głęboki wpływ na rozwój studiów rosyjskich i wschodnioeuropejskich w całych Stanach Zjednoczonych”¹⁷. W ciągu kilkudziesięcioletniej kariery w USA, Andrzej Kamiński wychował całą plejadę wybitnych znawców dziejów Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji – pod jego kierunkiem obroniło się ponad dwudziestu doktorów, by wymienić tylko niektórych z nich: Dwight van Horn, Maria Pryshlak, Karin Friedrich, Barbara Pendzich, Felicia Rośu, Catherine McKenna, Curtis Murphy. Efektem wieloletnich wysiłków stała się również tzw. „żydowska szkoła Kamińskiego», budująca zupełnie nowe spojrzenie na polsko-żydowską historię okresu Rzeczypospolitej”¹⁸. Na organizowane w latach 70. seminaria i wykłady z historii dawnej Rzeczypospolitej przychodzili studenci z Żydowskiego Seminarium Teologicznego w Nowym Jorku. Niektórzy spośród nich – jak Moshe Rosman czy Gershon Hundert – zyskać mieli w przyszłości status wybitnych znawców historii polsko-żydowskiej. Swoją sukces jako wychowawca nowych pokoleń historyków regionu Środkowo-Wschodniej Europy Andrzej Kamiński zawdzięczał dbałości o stworzenie swym studentom możliwości prowadzenia badań. W Ameryce wspierał ich starania o stypendia na wyjazdy do Polski¹⁹, w Polsce zaś zapewniał im wszechstronną opiekę, co było możliwe m.in. dzięki pomocy blisko zaprzyjaźnionych z Kamińskim, tak znaczących polskich historyków jak Józef Gierowski, Aleksander Gieysztor czy Zbigniew Wójcik²⁰.

Niebagatelnym powodem dydaktycznego sukcesu Andrzeja Kamińskiego na ziemi amerykańskiej stało się poszukiwanie przez niego nowego modelu ujęcia historii Polski i próby wpisania jej w szerszą perspektywę europejską. Za najważniejszy polski wkład w dzieje ludzkości uważał republikańskie ideały wolności i społeczeństwa obywatelskiego dawnej Rzeczypospolitej, które pojmował w kontekście europejskich tradycji republikańskich, zbudowanych na fundamencie filozofii starożytnej. Ustrój polsko-litewskiej *politii* porównywał z innymi republikami, np. z Florencją, Nowogrodem Wielkim i Stanami Zjednoczonymi, zaś polskich myślicieli Andrzeja Fredrę i Łukasza Opalińskiego – z klasykami zachodniej myśli republikańskiej Niccolom Machiavellim i Jamesem Harringtonem²¹. Andrzej Kamiński

¹⁷ List Leopolda Haimsona do George'a Fraenkela, 11.03.1977, CUA, Leopold Haimson Papers, box 4.

¹⁸ *Profesor Andrzej Sulima Kamiński: obywatel Rzeczypospolitej*. Laudacja wygłoszona przez prof. Andrzeja Nowaka w czasie uroczystości wręczenia Andrzejowi Kamińskiemu Nagrody im. Jerzego Giedroycia w grudniu 2017 roku (w zbiorach autora), s. 5.

¹⁹ List Andrzeja Kamińskiego do Marca Raeffa, b.d. [przypuszczalnie październik–listopad 1973], CUA, Marc Raeff Papers, box 15, folder 1.

²⁰ List Andrzeja Kamińskiego do Marca Raeffa, 21.06.1974, CUA, Marc Raeff Papers, box 15, folder 1.

²¹ List Andrzeja Kamińskiego do Aleksandra Gieysztora, b.d., Archiwum Polskiej Akademii Nauk (APAN), Materiały Aleksandra Gieysztora, sygn. 1125, k. 58.

orientował się bowiem przede wszystkim na amerykańskiego odbiorcę swych koncepcji, a prowadząc zajęcia ze studentami kierował się ujętą przez Czesława Miłosza (1911–2004) maksymą: „Profesor, zanim nie odzwyczai się od polskiej publiczności, nie potrafi do cudzoziemców przemówić. Mity rodzime, zakorzenione w języku i znajdujące uczuciowy oddźwięk, są dla nich martwe”²².

Drogę do nowego spojrzenia na dzieje dawnej Rzeczypospolitej jako wielonarodowej republiki otworzyła współpraca Andrzeja Kamińskiego z wybitnymi przedstawicielami ukraińskiej historiografii z Ukraińskiego Instytutu Naukowego na Uniwersytecie Harvarda – Omeljanem Pritsakiem (1919–2006) i Ihorem Szewczenką (1922–2009). Począwszy od pierwszego wystąpienia na harwardzkim seminarium ukrajinistycznym w lutym 1971 roku, polski uczoney omawiał w latach 70. wszystkie swe najważniejsze projekty naukowe²³. Szczególne zainteresowanie Ukraińców wzbudziły podjęte przez Andrzeja Kamińskiego studia nad unią hadziacką 1658 roku, wpisujące się w postulowaną przez harwardzkie środowisko krytyczną rewizję historii Ukrainy. Efektem nawiązanej współpracy był artykuł Andrzeja Kamińskiego na temat Hadziacza, opublikowany w 1977 roku w jednym z pierwszych numerów czasopisma „Harvard Ukrainian Studies”, który sam uczoney uznał za swój najlepszy²⁴. Dążąc do zmiany w postrzeganiu Polski i Ukrainy przez naukę amerykańską, historyk współdziałał z Ukraińcami w organizowaniu paneli na prestiżowych konferencjach historycznych – dorocznych kongresach American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS) i American Historical Association (AHA). Z myślą o zwiększeniu obecności polskich uczonych w dyskusji amerykańskiej pośredniczył w nawiązaniu kontaktów pomiędzy ukraińskim Harvardem a polskimi historykami w kraju: Zbigniewem Wójcikiem (1922–2014), Józefem Gierowskim i Zygmuntem Abrahamowiczem (1923–1990)²⁵. W związku z zaangażowaniem w życie harwardzkiej ukrajinistyki, Andrzej Kamiński uczestniczył w latach 70. i 80. we wszystkich najważniejszych polsko-ukraińskich spotkaniach, których celem było krytyczne przemyślenie wzajemnych stereotypów. W październiku 1977 roku, na przełomowej konferencji na Uniwersytecie McMaster w kanadyjskim Hamilton, wygłosił referat, w którym zaapelował, aby zrezygnować z nacjonalistycznej optyki historiografii dziewiętnastowiecznej i spojrzeć na dzieje Kozaczyzny w kontekście jej wspólnej ze szlachtą walki przeciwko centralizmowi, zainspirowanej republikańską ideą wolności (szlachecka *libertas* przeciwko królewskiej *maiestas*)²⁶. Podjęte przez Andrzeja Kamińskiego badania nad stosunkami dyplomatycznymi Rzeczypospolitej i Moskwy na przełomie XVII i XVIII wieku w sposób wyjątkowy uwzględniały także dzieje Ukrainy,

²² Cz. Miłosz, *O historii polskiej literatury, wolnomyślicielach i masonach*, „Kultura”, nr 4 (271), 1970, s. 5.

²³ Sprawozdania z dyskusji, zob. *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University*, Cambridge 1972, 1973, 1976.

²⁴ A. Kamiński, *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 1, no. 2, 1977, s. 178–197; *List Andrzeja Kamińskiego do Omeljana Pritsaka*, 6.08.1974, Harvard University Archives (HUA), Records of the Harvard Ukrainian Research Institute, sygn. 858.5, box 2.

²⁵ Obecność prof. Kamińskiego w Komitecie Programowym AAASS umożliwiła organizację w 1973 roku panelu poświęconego Bohdanowi Chmielnickiemu, z udziałem Bernarda Weinryba, George’a Grabowicza, Jarosława Peleńskiego i Zygmunta Abrahamowicza. *Program of the Sixth National Convention of the AAASS, 18–21.03.1973*, New York 1973, s. 5; *List Omeljana Pritsaka do Andrzeja Kamińskiego*, 21.12.1972, HUA, Records of the Harvard Ukrainian Research Institute, sygn. 858.15, box 1.

²⁶ A. S. Kaminsky, *The Polish-Lithuanian Commonwealth and its Citizens (Was the Commonwealth a Stepmother for Cossacks and Ruthenians)*, [w:] *Poland and Ukraine. Past and Present*, red. P. Potichnyj, Edmonton–Toronto 1980, s. 32–57.

znajdującej się niejako w centrum polsko-rosyjskiej konfrontacji. Spojrzenie na nowożytne dzieje Europy Wschodniej poprzez triadę Rzeczpospolita–Ukraina–Moskwa dopiero wchodziło do naukowej debaty, otwierając w nauce amerykańskiej nowy etap odmiennego postrzegania historii całego regionu.

Pionierską rolę Andrzeja Kamińskiego w popularyzacji takiego podejścia dostrzegł Omeljan Pritsak, który zaproponował historykowi wydanie jego dzieła o stosunkach polsko-moskiewskich w ramach serii „Harvard Ukrainian Studies”²⁷. Książka ostatecznie ukazała się w 1993 roku pod tytułem: *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697* i została uhonorowana Nagrodą Historyczną im. Oskara Haleckiego przyznawaną przez Polski Instytut Naukowy²⁸. W książce tej Andrzej Kamiński nie tylko przedstawił nową interpretację wielu ważnych zagadnień dotyczących stosunków polsko-moskiewskich/rosyjskich, np. roli wykształconych w polskiej kulturze ukraińskich intelektualistów w „europeizacji” Moskwy, sprawy mnicha Solomona z 1689–1690, czy roli Piotra I w elekcji Augusta II Mocnego, ale wykazał również decydujące znaczenie utraty Ukrainy przez Rzeczpospolitą w następstwie traktatu w Andruszowie 1667 roku i pokoju Grzymułtowskiego 1686 roku dla losów Europy Wschodniej. Postawił nowatorską tezę, że Jan III Sobieski oraz ówczesne elity polityczne Rzeczypospolitej przegrały z autokratyczną Moskwą rywalizację o Hetmańszczyznę, gdyż brakowało przemyślanego programu „ukraińskiego”. Ta przegrana spowodowała trwałe przesunięcie politycznego punktu ciężkości Europy Wschodniej z Warszawy do Moskwy, a to miało bardzo poważne i dalekosiężne konsekwencje dla całej Europy. W rozdziale *Paradoks ukraiński* historyk wykazał, że ów paradoks polegał na opowiedzeniu się wyrosłego z republikańskich ideałów wolności oraz demokracji państwa Kozaków za „tyranią moskiewską”, przy jednoczesnym odrzuceniu przez nie „słodkiej wolności” Rzeczypospolitej²⁹.

Jeżeli w spojrzeniu na Rzeczpospolitą Wielu Narodów Andrzej Kamiński z uznaniem podkreślał jej przesłanie obywatelskie i tolerancję, to w bardzo krytycznym duchu wypowiadał się na temat postrzegania „sprawy ukraińskiej” w narodowej mitologii Polaków oraz praktyce politycznej dwudziestolecia międzywojennego. Wykorzystał wykłady w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku i spotkania z najnowszą emigracją „solidarnościową” z Polski m.in. dla poddania krytycznej refleksji miejsca Ukrainy w polskiej kulturze masowej i w myśli politycznej. Problemom tym poświęcił artykuł pod wymownym tytułem: *W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków*, który ukazał się w 1985 roku na łamach ukraińskiego czasopisma „Suczasnist’”, w specjalnym polskim numerze³⁰. Tekst był efektem wieloletniej refleksji historyka nad kanonem polskiej myśli

²⁷ List Omeljana Pritsaka do Andrzeja Kamińskiego, 18.08.1988, Archiwum Omeljana Pritsaka w Kijowie (AOP), sygn. 659, k. 59.

²⁸ A. Kaminski, *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*, Cambridge 1993; *Annual Report of the Executive Director (June 1995–June 1996) Thaddeus V. Gromada*, „The Polish Review”, vol. 41, no. 4, 1996, s. 497. Praca została przełożona na język białoruski: A. C. Камінскі, *Рэч Пасналітая і Расія ў 1686—1697 гадах*, Мінск 2009.

²⁹ A. Kaminski, *Republic vs. autocracy...*, s. 200.

³⁰ A. S. Kamiński, *W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków*, „Сучасність”, zeszyt w języku polskim, nr 1–2, lato 1985, s. 7–19. Artykuł był później przedrukowywany w podziemnej prasie opozycyjnej, w czasopiśmie: „Poglądy”, „Opinie Krakowskie”, „Polacy i Ukraińcy. Trudny Dialog”. Odbył się zatem szerokim echem w polskich kręgach opozycyjnych, a po latach wszedł do ważnej antologii: *Nie jesteśmy ukrainofilami: polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy: antologia tekstów*, red. P. Kowal, J. Ołdakowski, M. Zuchniak, Wrocław 2002, s. 355–368.

polityczno-historycznej oraz próbą wyjścia z „ograniczeń przekłętego kręgu ignorancji, banałów i uprzedzeń dominującego traktowania «mniejszości» przez polską kulturę i społeczeństwo 19–20 wieku”³¹. U podłoża zaprezentowanej w artykule wizji legło cechujące cały dorobek Andrzeja Kamińskiego dążenie do rewizji dominującej wykładni dziejów Polski oraz chęć przyjrzenia się Rzeczypospolitej jako wielonarodowej republice.

Publikację w „Suczasnosi” i nowatorskie podejście Andrzeja Kamińskiego odnotował redaktor paryskiej „Kultury” Jerzy Giedroyc (1906–2000), od lat poszukujący autora, który pokusiłby się o opracowanie historii Polski w nowym ujęciu. Dowiedziawszy się o prowadzonych przez Kamińskiego wykładach na Uniwersytecie Columbia, powierzył mu misję napisania nowej syntezy³². Giedroycia przekonała zbieżność ich poglądów w krytycznym postrzeganiu dziedzictwa Narodowej Demokracji. Było to istotne, gdyż w zamyśle założyciela paryskiej „Kultury” nowa *Historia Polski* miała być odpowiedzią na rosnące tendencje nacjonalistyczne w kraju i prezentować nowe – wolne od komunistycznych i narodowych naleciałości – ujęcie polskich dziejów³³. Choć ostatecznie pomysł publikacji syntezy nakładem Instytutu Literackiego nie zakończył się powodzeniem, w latach 1986–1987 historyk intensywnie pracował nad rękopisem. W sierpniu 1987 roku informował o ukończeniu 500 stron maszynopisu na temat okresu 1386–1795, a w liście do Zbigniewa Wójcika wskazywał, że „będzie to historia republikańska”³⁴. „Nieodpowiedzialny cielecy zachwyty nad zostawieniem ludziom prawa do siebie” – jak określił swoje republikańskie przekonania – pragnął dopełnić o „koloryt *silva rerum* [...] o słowo wtedy mówione, wiersz i atmosferę”. Prosił zatem kolegę z Polski o przesłanie „przynajmniej kilku dobrze wybranych *Tek Naruszewicza*, kilku tomów z Archiwum Radziwiłłów i Potockich” i kopii „rzeczy [Krzysztofa] Grzymułtowskiego”³⁵.

Proponowana przez Andrzeja Kamińskiego egzegeza dziejów Polski różniła się od apologetycznych interpretacji historii państwa polsko-litewskiego zarówno w ujęciu zwolenników tzw. idei jagiellońskiej z Oskarem Haleckim na czele, jak i orędowników koncepcji „państwa bez stosów”, do których należał chociażby Janusz Tazbir (1927–2016). Różniła się też od „monarchicznej” wykładni Zbigniewa Wójcika, podkreślającego zasługi władców o silnych osobowościach, m.in. Jana III Sobieskiego. Postrzegając Rzeczpospolitą na tle starożytnych i średniowiecznych republik europejskich, Kamiński oparł swoją koncepcję na idei społeczeństwa obywatelskiego jako najważniejszego spoiwa szlacheckiej wspólnoty politycznej. Po raz pierwszy w zwartej formie artykułu koncepcję tę zaprezentował w 1983 roku³⁶.

³¹ List Andrzeja Kamińskiego do Omeljana Pritsaka, 23.01.1986, AOP, sygn. 855, k. 23.

³² List Jerzego Giedroycia do Andrzeja Kamińskiego, 2.07.1984, [w:] „Mam na Pana nowy zamach...”. Wybór korespondencji Jerzego Giedroycia z historykami i świadkami historii, 1946–2000, Łódź-Paryż 2019, t. 3, s. 250.

³³ List Andrzeja Kamińskiego do Jerzego Giedroycia, 21.08.1985; List Jerzego Giedroycia do Andrzeja Kamińskiego, 8.08.1986, [w:] Tamże, s. 251–253.

³⁴ List Andrzeja Kamińskiego do Zbigniewa Wójcika, 16.08.1987, ZMK.

³⁵ Tamże.

³⁶ A. Kamiński, *The Szlachta of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their Government*, [w:] *The Nobility in Russia and Eastern Europe*, red. I. Banac, P. Bushkovitch, New Haven 1983, s. 17–45. Tekst konsultował parokrotnie ze Zbigniewem Wójcikiem i liczył na „radość i krzyk przy jakiejś normalnej dyskusji”. List Andrzeja Kamińskiego do Zbigniewa Wójcika, 21.07.1983, ZMK.

Kształtującą się obywatelską wizję Andrzeja Kamińskiego ilustrowała jego ironiczna uwaga z okazji ukończenia odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie w 1979 roku, którą uczony skierował do swego przyjaciela z Polski, jednego z liderów Obywatelskiego Komitetu Odbudowy i późniejszego dyrektora Zamku Aleksandra Gieysztora (1916–1999): „Odbudowując (czy raczej budując) pomnik polskiego republikanizmu, jednocześnie (tylko Litwin potrafi) powiększa szeregi uczczonych legendą monarchistów”³⁷. Kąśliwą uwagę emigracyjnego historyka sprowokowało chwalenie w ekspozycji muzealnej „niezbyt udanej ustawy majowej”, o czym napisał wprost do przyjaciela³⁸. Zwiększając prerogatywy króla kosztem obywateli, Konstytucja 3 maja była dla Kamińskiego papierkiem lakmusowym wykorzystywanym w kreowaniu republikańskiej wizji dziejów Polski. Począwszy od wykładu wygłoszonego 3 maja 1991 roku w Nowym Jorku z okazji dwusetnej rocznicy uchwalenia Ustawy Rządowej³⁹, Andrzej Kamiński konsekwentnie podważał idealistyczną interpretację znaczenia tego faktu, która zdominowała polską historiografię⁴⁰. Kontynuował w ten sposób tradycję krytycznego spojrzenia na Ustawę Rządową sięgającą republikańsko-demokratycznej myśli Joachima Lelewela (1786–1861), wyłożonej w szczególności w jego późniejszych pracach⁴¹.

Sformułowanie przez Andrzeja Kamińskiego koncepcji, zgodnie z którą współcześni Polacy, Ukraińcy, Białorusini, Litwini są pełnoprawnymi spadkobiercami wielonarodowej Rzeczypospolitej, zbiegło się w czasie z „neojagiellońską” inicjatywą papieża Jana Pawła II (1920–2005), by zgromadzić w Rzymie intelektualistów reprezentujących te cztery narody. Początki tego projektu sięgały obchodów Tysiąclecia Chrztu Rusi w 1988 roku, przy okazji których Papież-Polak nawiązał współpracę z ukraińskimi uczonymi z Uniwersytetu Harvarda. Do inicjatywy dołączyły wkrótce inne ośrodki emigracyjne: Litewska Akademia Katolicka w Rzymie, Białoruski Instytut Nauki i Sztuki w Nowym Jorku i Wschodnioeuropejski Instytut im. Władysława Łączyńskiego w Filadelfii⁴².

Zorganizowane z inicjatywy Jana Pawła II spotkanie odbyło się wiosną 1990 roku i dało początek tzw. Klubowi Rzymskiemu. Decyzja o kontynuacji „rzymskiego spotkania” już na terenie czterech krajów zapadła na pożegnalnej kolacji, której towarzyszyła „euforia wyzwania się spod władzy sowieckiej”. Jak po latach wspominał Andrzej Kamiński: „Chcieliśmy pokazać, że trzeci Rzym jednak się zdarzy”; żartowano też, że „wszystkie drogi prowadzą do Rzymu”⁴³. Powołany został Komitet do spraw badań nad Białorusią, Litwą, Polską i Ukrainą, do którego prezydium weszli: przewodniczący Jerzy Kłoczowski, wiceprzewodniczący Andrzej Kamiński, sekretarz Piotr Gach, sekretarz Stefan Wylęzek oraz członkowie: Jarosław Isajewycz (Lwów), Anatol Hryckiewicz (Mińsk), Witaut Kipel (Nowy Jork), Adam Maldzis

³⁷ *Pocztówka od Andrzeja Kamińskiego dla Aleksandra Gieysztora, b.d. [koniec lat 70.]*, APAN, Materiały Aleksandra Gieysztora, sygn. 1125, k. 81.

³⁸ Tamże.

³⁹ *Of Note*, „The Polish Review”, vol. 36, no. 2, 1991, s. 237.

⁴⁰ Najbardziej zwięźle ujął to w wykładzie w Trybunale Konstytucyjnym z 2006 r., zob. A. Kamiński, „*Nic o nas bez nas*” a *Konstytucja 3 Maja. Społeczeństwo a Rząd*, [w:] *Pamięć chwili, która nas samym sobie wróciła...*, Warszawa 2016, s. 67–75.

⁴¹ A. Wierzbicki, *Konstytucja 3 Maja w historiografii polskiej*, Warszawa 1993, s. 8–20.

⁴² Zob. J. Kłoczowski, *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu*, Lublin 1993.

⁴³ *List Jerzego Kłoczowskiego do Omeljana Pritsaka, 24.01.1991*, AOP, sygn. 952, k. 52; *List Andrzeja Kamińskiego do Jarosława Hrycaka, 23.10.2018* (list uprzejmie udostępnił autorowi prof. Andrzej Kamiński); В. Кіпель, *Жыць і дзеіць. Успаміны*, Мінск 2015, s. 401.

(Mińsk), Vytautas Merkys (Wilno), Czesław Miłosz (Berkeley), Jarosław Pełenski (Iowa), Omeljan Pritsak (Cambridge), Paulius Rabikauskas (Rzym) i Juozas Tumelis (Wilno)⁴⁴. Po latach Kamiński wspominał, że podłożem tej inicjatywy była „atmosfera intelektualnego dialogu i zbliżenia, która się pojawiła w środowiskach emigracyjnych historyków na terenie USA”⁴⁵.

Następna sesja tzw. Klubu Rzymskiego, zatytułowana *Między Wschodem i Zachodem. Historia Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy w ich wzajemnych relacjach*, odbyła się w Lublinie w czerwcu 1991 roku. Jej celem była analiza interpretacji wspólnej historii w pracach białoruskich, litewskich, polskich i ukraińskich uczonych. Organizatorzy widzieli w spotkaniu nie tylko okazję do „krytyki dotychczasowego stanu rzeczy”, ale również szansę „znalezienia ujęć i sformułowań możliwie zgodnych z aktualną rzeczywistością i zarazem ułatwiających życzliwe zrozumienie dziejów jednej narodowości i wzajemnego współżycia naszych społeczeństw w ciągu stuleci”⁴⁶. Podczas konferencji w Lublinie Andrzej Kamiński zgłosił propozycję przyjęcia przez Komitet nowej nazwy: Komitet Europy Środkowo-Wschodniej. Propozycja ta była związana z jego pomysłem, aby historycy zebrani w Komitecie rozpoczęli pracę nad przygotowaniem nowej syntezy dziejów narodów regionu. Kamiński uważał, że nowa nazwa Komitetu, uwzględniająca całą Europę Środkowo-Wschodnią, zwiększyłaby atrakcyjność projektu dla potencjalnych amerykańskich donatorów. Zdaniem Kamińskiego, nowe ujęcie uwzględniać miało kwestie wspólnego dziedzictwa kulturowego i politycznego czterech narodów, a także zagadnienie praw obywatelskich na ich obszarze. Pomysł został przyjęty, choć ostatecznie zdecydowano ograniczyć skład Komitetu do Polaków, Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. Oprócz zbliżenia „równoprawnych spadkobierców dziedzictwa dawnej Rzeczypospolitej”, postulowano objęcie szczególną troską badania nad miejscem Żydów w dziejach regionu. Główny nacisk zdecydowano się położyć na spotkania bilateralne, a podczas każdej konferencji uwzględniać i referować ustalenia uczonych z emigracji. Brano pod uwagę coraz bardziej popularny na Zachodzie prąd „Europy regionów”, z czego miało wynikać przyjęcie w dyskusjach szerszego klucza regionalnego⁴⁷. Pomysł Andrzeja Kamińskiego, aby przy wsparciu amerykańskich fundacji, utworzony w Lublinie Komitet zaangażował się w opracowanie nowej historii regionu, nie pojawił się przypadkowo. Sam historyk uczestniczył w debacie o nauczaniu historii Rosji i Związku Sowieckiego w amerykańskich szkołach wyższych, prowadzonych w latach 80. przez dydaktyków z inicjatywy Social Science Education Consortium⁴⁸.

Zebrani w czerwcu 1991 roku historycy rozważali różne formy współpracy: od opracowania podręczników szkolnych po sformułowanie ujęć syntetycznych adresowanych do szerszego czytelnika. Podczas tej konferencji Andrzej Kamiński zadeklarował podjęcie starań o zdobycie środków na wydanie wielotomowego dzieła zawierającego wyniki badań uczonych reprezentujących narody dawnej Rzeczypospolitej. W tym celu złożył wniosek do National Endowment for Democracy – organizacji

⁴⁴ Informacja prasowa, AOP, sygn. 952, k. 53.

⁴⁵ List Andrzeja Kamińskiego do Jarosława Hrycaka, 23.10.2018.

⁴⁶ Międzynarodowa sesja naukowa z serii „Między Wschodem i Zachodem” w dn. 17–20.06.1991, AOP, sygn. 952, k. 57.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ A. Kaminski, *Pre-Petrine Russia*, [w:] *Studying Russian and Soviet History*, red. A. Ascher, Boulder 1987, s. 18–27.

wspierającej transformację demokratyczną na świecie, założonej przez Ronalda Reagana – i uzyskał aprobatę jej pracowników: Rogera Potockiego i Nadii Diuk. Dzięki wsparciu m.in. Zbigniewa Brzezińskiego, pomysł zdobył dwukrotnie granty w wysokości po 50 tysięcy dolarów. Andrzej Kamiński wspominał po latach: „W podaniu zapowiadałem «naszą» gotowość napisania historii odrzucającej wypaczenia sowieckie, ale też wolne od nacjonalistycznego zaślepienia. Autorzy mieli za zadanie spotkanie się, aby wspólnie dyskutować proponowane rozdziały”⁴⁹.

Konfrontacja z rzeczywistością skrajnie odmiennych, a nawet wykluczających się wykładni przyjętych w historiografiach narodowych, ostudziła romantyczny zapal dominujący jeszcze w Rzymie⁵⁰. Mimo sceptycznego nastawienia niektórych obserwatorów, m.in. Jerzego Giedroycia⁵¹, oraz głębokich różnic pomiędzy uczestnikami, dyskusja trwająca prawie całą dekadę lat 90. zaowocowała wypracowaniem wielu wspólnych stanowisk oraz szeregiem publikacji, które ukazały się nakładem lubelskiego Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Zapowiadając syntezę autorstwa Andrzeja Kamińskiego, nad którą uczony pracował od kilku dekad, Jerzy Kłoczowski twierdził: „Wywoła, jak sądzę, burzę i wielką debatę. Ja już się na tę burzę cieszę. Będzie to głęboka, bardzo głęboka rehabilitacja ustroju Rzeczypospolitej jako społeczeństwa obywatelskiego”⁵². Rozprawa pod tytułem *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów*⁵³, ukazała się w 2000 roku i stanowiła podstawę dla awansu Andrzeja Kamińskiego na stanowisko pełnego profesora (*full professor*) Uniwersytetu Georgetown⁵⁴.

Na kartach nowego ujęcia dziejów Rzeczypospolitej – w odróżnieniu od swych poprzednich prac – Andrzej Kamiński wprowadził do narracji pojęcie „przestrzeni obywatelskiej”. Mianem tym określił szczególną konfigurację społeczeństwa obywatelskiego i kultury politycznej, która łączyła etnicznie i wyznaniowo różne narody Rzeczypospolitej w jedną wspólnotę polityczną. W przedmowie do wydania ukraińskiego Natalia Jakowenko (ur. 1942) słusznie zwróciła uwagę, że oryginalność ujęcia Kamińskiego polega na istotnej zmianie perspektywy badawczej. Jeżeli wcześniej głównymi bohaterami w polskiej wykładni historiograficznej były naród bądź państwo, Kamiński podkreślił wiodącą rolę „przestrzeni obywatelskiej” obejmującej oprócz wieloetnicznej szlachty także społeczności miejskie⁵⁵. Choć *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów* formalnie należała do „polskiej” części serii, wydawanej przez lubelski Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, w istocie nie była poświęcona wyłącznie Polsce. Kamiński przedstawił historię rozwoju społeczeństwa, instytucji i narodów zamieszkujących państwo polsko-

⁴⁹ List Andrzeja Kamińskiego do Jarosława Hrycaka, 23.10.2018.

⁵⁰ Kamiński wspominał: „Tam [w Rzymie w 1990 roku] jakoś bardziej niż na późniejszych «rzymskich» sesjach łączyło nas przekonanie, że damy radę bardziej sprawiedliwie widzieć siebie i własną inaczej postrzeganą historię”. Tamże. Podobną opinię wyraziła Natalia Jakowenko: „Jako jedna z autorek tej serii i uczestniczka roboczych dyskusji przyznam, że zbliżenie stanowisk nie było łatwe”. Н. Яковенко, *Від редактора*, [w:] А. С. Камінський, *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*, Київ 2011, s. 8.

⁵¹ A. Brzezińska, *Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczypospolitej na łamach „Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”*, [w:] *Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej i ukraińskiej myśli historycznej XIX i XX w.*, red. W. Telwak, L. Łazurko, P. Sierżęga, Cherson 2019, s. 368.

⁵² *O Unii Lubelskiej i Unii Europejskiej. Rozmowa z profesorem Jerzym Kłoczowskim (1998)*, [w:] *Europa – Rzeczpospolita Wielu Narodów...*, s. 2.

⁵³ A. Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów, 1505–1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura*, Lublin 2000

⁵⁴ List prof. Jamesa Collinsa do autora, 23.09.2020 (w zbiorach autora).

⁵⁵ Н. Яковенко, *Від редактора...*, s. 9.

litewskie, postulował odejście od „właczania” na „prokrustowe łoże narodowo-etnicznej historii Polski” Czartoryskich i Radziwiłłów, Wiśniowieckich i Kościuszków, Mickiewiczów i Sanguszków⁵⁶. Jednocześnie bronił pozycji powiatowego republikanizmu w jego konfrontacji z pierwiastkiem monarchicznym (król) i oligarchicznym (Senat), znajdując harmonijne ich połączenie w postulatach Arystotelesowskiego *forma mixta*⁵⁷.

Fascynację obywatelstwem Andrzej Kamiński tłumaczył tymi słowami: „Po doświadczeniach młodości, którą spędziłem w cieniu okupacji hitlerowskiej, doczekałem nadejścia «wspaniałego» postępu sowieckiego, doszedłem do przekonania, że bycie obywatelem jest rzeczą podstawową”⁵⁸. Nie lekceważąc istotnych powodów osobistych, należałoby wskazać także na szersze podłoże intelektualne, które towarzyszyło przyjęciu przez historyka spojrzenia na dzieje Rzeczypospolitej z perspektywy obywatelskiej. Lata 60. i 70. minęły pod sztandarem rehabilitacji republikańskiej filozofii politycznej w zachodniej debacie o nowożytnej Europie. Przedstawiciele tzw. szkoły Cambridge w historii myśli politycznej, przede wszystkim Quentin Skinner (ur. 1940), John Pocock (ur. 1924) i John Dunn (ur. 1940), przywrócili nieco zapomnianą tradycję „neorzymskiego” republikanizmu, analizowali jej recepcję w nowożytnej Europie i wpływ na kształt europejskiego modelu demokracji liberalnej⁵⁹. Ich książki, napisane w nowym stylu metodologicznym i nakierowane na lingwistyczną interpretację „języka politycznego” uformowały cały nurt historiograficzny, dając metodologiczną podstawę nowego spojrzenia na demokrację szlachecką w Rzeczypospolitej. W dorobku Andrzeja Kamińskiego nie znajdziemy jednak bezpośrednich odwołań do badaczy ze szkoły Cambridge: ani w dziele o stosunkach polsko-rosyjskich, ani w syntezie dziejów Rzeczypospolitej. Wpisanie przez historyka demokracji szlacheckiej w ogólnoeuropejski kontekst renesansu republikańskiej myśli politycznej – zainspirowanej ruchem koncyliarystycznym (podkreślającym wyższość soboru nad papieżem) i dziełami włoskich scholastyków (Marsyliusza z Padry, Bartolusa z Saxoferato)⁶⁰ – pozwala jednak usytuować go w obrębie nurtu reanimatorów idei „wolności przed liberalizmem”⁶¹. Jednocześnie nie należy lekceważyć faktu wieloletniego funkcjonowania polskiego historyka w amerykańskim świecie naukowym, w którym obywatelskie przesłanie „ojców założycieli” Stanów Zjednoczonych nigdy nie straciło znaczenia. Szukając elementów przeszłości będących atrakcyjnymi dla amerykańskiej publiczności naukowej, uczony niejako naturalnie sięgał do „arsenału” polskiego republikanizmu.

Podczas gdy środowisko paryskiej „Kultury” domagało się rezygnacji z imperialnych elementów polskiej myśli politycznej, Andrzej Kamiński piętnował polonocentryczne postrzeganie dziejów dawnej Rzeczypospolitej i polski „imperializm historiograficzny”. W pracach naukowych oraz publicystycznych

⁵⁶ A. Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów...*, s. 14.

⁵⁷ Tamże, s. 90.

⁵⁸ *O tradycjach obywatelskich Rzeczypospolitej. Rozmowa z Profesorem Andrzejem Sulimą-Kamińskim*, [w:] A. Nowak, *O historii nie dla idiotów*, Kraków 2019, s. 75.

⁵⁹ Q. Skinner, *The Foundations of modern political thought*, Cambridge 1978, vol. 1–2; J. Pocock, *The Machiavellian moment: Florentine political thought and the Atlantic republican tradition*, Princeton 1975.

⁶⁰ A. Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów...*, s. 26.

⁶¹ Zob. Q. Skinner, *Wolność przed liberalizmem*, Toruń 2013. Chciałbym jednocześnie dodać, że jedną z pierwszych książek, do lektury której zachęcił mnie prof. Kamiński, była właśnie praca Quentina Skinnera.

kierował się sformułowaną przez Juliusza Mieroszewskiego (1906–1976) maksymą, której istotą było wyrzeczenie się „naszego tradycyjno-historycznego imperializmu we wszystkich jego formach i przejawach”⁶². Temu m.in. miała służyć proponowana przez historyka republikańska wizja dziejów Rzeczypospolitej, w której nie tylko akcentował to, co uważał za wartę wydobyć z polskiej tradycji historycznej, ale także podkreślał walory patriotyzmu obywatelskiego. Wizja ta współgrała z przemyśleniami Jana Józefa Lipskiego (1926–1991) prezentowanymi w wydawanych przez niego w kraju esejach oraz zaproponowaną przez Andrzeja Walickiego (1930–2020) formułą „staropolskiego” patriotyzmu i tradycji politycznej⁶³.

Andrzej Kamiński należy do grupy uczonych z Europy Środkowo-Wschodniej, którzy będąc na emigracji dążyli do rehabilitacji wizerunku Rzeczypospolitej w zachodniej debacie historycznej. Odszedł co prawda od patetycznego „misjonizmu” Oskara Haleckiego, by użyć terminu Andrzeja Walickiego⁶⁴, ale podobnie jak autor *Dziejów unii jagiellońskiej* polemizował z przyjętymi na Zachodzie stereotypami dotyczącymi ustroju, a także sytuacji prawnej chłopów w państwie polsko-litewskim⁶⁵. Dążąc do podważenia schematycznego myślenia o historii Polski i regionu, Kamiński zainicjował w 2006 roku projekt *Przywracanie Zapomnianej Historii. Wyobrażenia o Europie Środkowo-Wschodniej w anglojęzycznych podręcznikach akademickich*, w ramach którego – pod czujnym przewodnictwem Pani Eulalii Łazarskiej – odbywają się coroczne spotkania autorów i przedstawicieli amerykańskich wydawnictw uniwersyteckich, m.in. Harvard University Press, University of Pittsburgh Press, Oxford University Press, Indiana University Press i innych z uczonymi z Polski i krajów regionu. Amerykańscy wydawcy co roku zgłaszają teksty przygotowywanych do druku podręczników akademickich i monografii naukowych, które są szczegółowo analizowane przez ekspertów podczas dyskusji z autorami i wydawcami, a następnie uzupełniane zgodnie z przedstawionymi przez ekspertów opiniami i sugestiami zmian. Angażując do dyskusji uczonych, nie tylko polskich, lecz również z innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej, Andrzej Kamiński konsekwentnie trzyma się zasady współpracy historyków z regionu w imię solidarnego dekonstruowania utrwalonego w zachodnim dyskursie akademickim schematyzmu w myśleniu o dziejach tej części Europy. A czyni to w myśl niezmiennie mu przyświecającej, pięknej i uniwersalnej zasady republikańskiej: „nic o nas bez nas”.

⁶² J. Mieroszewski, *Rosyjski „kompleks Polski” i obszar ULB*, „Kultura”, nr 9 (324), 1974, s. 6.

⁶³ J. J. Lipski, *Dwie ojczyzny – dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków)*, Warszawa 1981; A. Walicki, *Trzy patriotyzmy: trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*, Warszawa 1991, s. 15–20.

⁶⁴ *Między polskim mesjanizmem a misjonizmem. Rozmowa z Andrzejem Walickim*, „Teologia Polityczna”, nr 4, 2006–2007, s. 30–41.

⁶⁵ A. Kamiński, *Neo-Serfdom in Poland-Lithuania*, „Slavic Review”, vol. 34, no. 2, 1975, s. 253–268.